

РУСЬКА АРХІТЕКТУРА X–XIII СТ. КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК. ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ (ВИТЯГ З АВТОРСЬКОЇ МОНОГРАФІЇ)

Публікація є частиною каталогу пам'яток давньоруського монументального зодчества домонгольського періоду X–XIII ст. До нього включено, зокрема, 10 пам'яток кам'яної архітектури літописного Галича XII–XIII ст., які репрезентовані в основному незначними залишками. На основі аналізу наукового доробку українських дослідників другої половини XIX – першої половини XX ст., а також радянських археологів і істориків архітектури автор спробував реконструювати зовнішній вигляд, планування й елементи інтер'єру найвизначніших архітектурних пам'яток княжого Галича та Галицької землі.

Ключові слова: Галич, Крилос, Побережжя, споруда, церква, собор, фундамент.

187. Крилос. Успенський собор. Перша згадка про галицький собор у літописі належить до 1187 р., коли князя Ярослава Осмомисла поховали «во церкві святія Богородици» [ИЛ, 6696]. Будівництво храму, ймовірно, відбулося у 40-х чи 50-х рр. XII ст. і, можливо, було пов'язане з організацією у Галичі самостійного єпископства. Остання згадка про храм належить до початку XIV ст. Собор було, очевидно, розібрано в XVI ст. під час будівництва нової церкви. Від 1936-го до 1939 р. на території городища в с. Крилосі (давній Галич) проводили розкопки храму (Я. Пастернак). Від стародавньої будівлі збереглися фундаменти, а в південній та східних частинах – невеликі ділянки нижніх рядів мурування наземних стін (табл. 10). Розкопані залишки було знову відкрито в 1970-х рр., законсервовано й надкладено новим муруванням.

Успенський собор — великий чотиристовпний триапсидний храм з галереями, які проходять з трьох боків. Основна будівля (без галерей) має ширину приблизно 21 м, довжину 30–31 м. Загальний розмір (з галереями): ширина — 32,4 м, довжина — 37,5 м, азимут — 100°. Величина сторін підкупольного квадрата близько 7 м. Судячи зі знайдених під час розкопок двох блоків від колони, підкупольні стовпи, мабуть, були круглі в плані. На внутрішніх стінах храму колонам відповідали плоскі пілястри з профільованими базами. Північна ділянка західної стіни значно товстіша, ніж інші стіни, очевидно, тут розміщувалися сходи на хори. Кутові західні та східні членування галерей були виділені в самостійні приміщення. Зовні стіни будівлі мали цоколь і членувалися плоскими лопатками.

Стіни Успенського собору були викладені з каменів різних сортів, головню алебастру та вапняку. Їхні зовнішні поверхні виконані з добре обтесаних блоків, а середина заповнена битим камінням на розчині. Розміри блоків різноманітні: найчастіше довжина близько 58 см, ширина — 40 см. Розчин у стінах гіпсовий, дуже міцний, попелясто-сірого кольору. Товщина стін 1,4–1,5 м. Фундамент храму — слабо оброблені блоки вапняку, що лежать на розчині гіршої якості, ніж у стінах, з великою кількістю піску. Глибина фундаменту понад 2 м у середній і південній частинах будівлі; значно глибший він у північній частині. Ширина фундаменту набагато більша за ширину стін — близько 2,25 м. У нижній частині стін безпосередньо на фундаменті виявлено порожнини від дерев'яних брусів-зв'язків, які мали прямокутний перетин.

У центральному нефі та західній галереї частково збереглися шматки підлоги з кам'яних плит. Крім того, під час розкопок храму знайдено поливані керамічні плитки; серед них — кілька фрагментів з рельєфним орнаментом. 1955 р. за 100 м на захід від споруди було розкопано звалище поливаних керамічних плиток, очевидно, викинутих із собору. Плитки були двох типів: гладкі і з рельєфним орнаментом (відзначено 12 варіантів малюнка). Судячи з фрагментів штукатурки із залишками фресок, собор був розписаний зсередини. Виявлено численні фрагменти кам'яного різьблення, які свідчать про те, що храм мав багате скульптурне оздоблення. Трапляються деталі аркатур, тонкі колонки, бази та карнизи, кронштейни у вигляді людських і звіриних масок, частини архівольтів. Від покриття споруди вціліли шматки свинцевих листів завтовшки 2 мм. У західній галереї майже навпроти

входу стояв кам'яний саркофаг, поховання в якому зазвичай пов'язують з Ярославом Осмомислом¹.

188. Крилос. Іллінська церква. Трохи на схід від городища стародавнього Галича, в урочищі Прокаліїв Сад, аж до середини XVIII ст. існував монастир Святого Іллі. Церкву цього монастиря було розібрано на початку XIX ст. У 1886–1887 рр. тут проводили археологічні розкопки. 1955 р. залишки церкви знову піддали розкопкам (М. К. Каргер). Від будівлі зберігся лише фрагмент (табл. 10). Його основна частина – це ротонда (зовнішній діаметр 9,5 м, внутрішній – 5,9 м). Із заходу примикає прямокутний притвор, зі сходу – апсида. Всі частини споруди одночасні. Загальна довжина храму 19,75 м, азимут 95°. Фундамент викладено із досить дрібних кругляків на вапняковому розчині. Глибина фундаменту близько 1 м, причому через падіння на захід рівня материка фундамент у західній частині глибший, ніж у східній, приблизно на 50 см. Під час розкопок знайдено кілька уламків білокам'яних стержнів колонок (круглих і восьмигранних) і шматків різьбленого джгута архівольта. У західному притворі виявлено залишки кам'яного саркофага.

Датування храму дуже широке – у межах другої половини XII – першої половини XIII ст.²

189. Галич. Споруда в урочищі Воскресенське. 1941 р. Я. Пастернак провів розкопки стародавньої споруди на околицях Галича, в урочищі Воскресенському. Фундамент будівлі дуже погано зберігся, і тому первісна форма плану споруди відновлюється лише гіпотетично. Ймовірно, це була кругла споруда із зовнішнім діаметром близько 10 м. У його східній частині слабо простежується окреслення трьох апсид, врізаних у товщу стіни. Не зрозуміло, чи були ці апсида виражені зовні. Ширина фундаментів дуже різноманітна, мабуть, внаслідок руйнування; в окремих місцях вона сягає 1,7 м³.

¹ Пастернак Я. Старий Галич / Я. Пастернак. – Краків; Львів, 1944. – С. 82–131; Малевская М. В. Декоративные керамические плитки древнего Галича / М. Малевская, П. Раппопорт // *Slovenska archeologia*. – Bratislava, 1978. – XXVI/1. – S. 87–91.

² Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году / М. Каргер // *Краткие сообщения Института археологии (далі – КСИА)*. – М., 1960. – Вып. 81. – С. 70–71; Peřeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej / J. Peřeński. – Kraków, 1914. – S. 181.

³ Пастернак Я. Назв. праця. – С. 78–79.

190. Галич. Благовіщенська церква. На околицях стародавнього Галича, на лівому березі р. Лукви, 1884 р. було розкопано залишки церкви (Л. Лаврецький, І. Шараневич). Народна традиція зберегла за нею назву Благовіщенської, збігається зі свідченнями, вміщеними в документі 1458 р. Вцілів фундамент, що повністю прорисовує план споруди (табл. 10). Церква — це безстовпна прямокутна споруда, до якої зі сходу примикало менше приміщення з апсидою. В середній частині повздовжніх стін основного приміщення зовні є виступи плоских лопаток. Загальний розмір церкви 10,4х23 м.

Фундаменти викладено з каменів на розчині. Збереглася ділянка підлоги з поливаних керамічних плиток різної форми. Під час розкопок знайдено різне каміння, зокрема джгут архівольта з декоративним різьбленням, уламок голови тварини (лев?). Судячи з цих розкопок, церква загинула під час пожежі⁴.

191. Галич. Церква на урочищі Кладовище. На урочищі Цвинтариська (Кладовище) поблизу стародавнього Галича у 80-х рр. XIX ст. Л. Лаврецький та І. Шараневич провели розкопки залишків старовинної церкви. Виявлено фундаменти західної частини храму; його апсиди виявилися під шосе і не були доступні для дослідження (табл. 10). Розкрито зовнішні стіни церкви й основи чотирьох підкупольних стовпів. Ширина церкви — 12 м. Ширина фундаментів — 1,5 м. Фундаменти викладено з травертину з домішками товченого мергелю і кругляків⁵.

192. Галич. Церква Пантелеймона. Костел Станіслава в селі Шевченковому (на околицях Галича) згадується в джерелах з другої половини XIV ст. В XVI ст. костел був запустілий і почав руйнуватися. В кінці XVI ст. його передали францисканцям, які створили тут монастир і 1611 р. відновили будівлю. В декількох документах XVI і XVII ст. вказано, що костел Станіслава раніше був церквою Пантелеймона «руського обряду». Пам'ятку було реставровано після пожежі 1802 р., але вона дуже постраждала від артилерійського

⁴ Pełeński J. Op. cit. — S. 78—80; Полянский П. Руины старинной церкви св. Благовещения на Подгородью под Галичем / П. Полянский // Новый Галичанин. — Львов, 1889. — Ч. 2. — С. 242—245.

⁵ Pełeński J. Op. cit. — S. 77; Пастернак Я. Назв. праця. — С. 77; Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza / I. Szaraniewicz // Przegląd archeologiczny. — Lwów, 1890. — S. 7—11.

обстрілу 1915 р. Реставрували пам'ятку 1926 і 1965 рр. У 1977–1978 рр. її було детально досліджено (І. Р. Могитич).

Будівлю піддали суттєвій реконструкції на початку XVII ст., коли її перебудували на базиліку. Вся верхня частина, включаючи зведення, виконана заново.

Церква чотиристовпна, триапсидна (табл. 10). Її довжина — 19,7 м, ширина — 17,3 м, азимут — 92–93°. Товщина стін — 1,04 м. Ділянка західної стіни між середніми лопатками потовщена зсередини будівлі до 1,27 м. Стовпи перетесані; їхня первісна форма складна, багатоуступчаста. На внутрішніх стінах храму стовпам відповідають лопатки, також здебільшого частково стесані. Лопатки на зовнішніх стінах плоскі. Розмір підкупольного простору вздовж храму 5,7 м, поперек — 5,5 м.

Церква мала два портали — західний і південний. Західний — перспективний, складно профільований, пишно прикрашений різьбленням.

Портал, очевидно, обновлювали на початку XVI ст., оскільки за його колонками виявлено продряпані написи на стіні, виконані в XVI ст. Південний портал значно скромніший, хоча також має колонки з капітелями, прикрашеними різьбленням. Перемички порталів спочатку були плоскі, а над ними розташовувалися напівкруглі тимпани. На

апсидах є тонкі напівколонки з базами та різними капітелями. По верху апсид проходить аркатура, а по низу всієї споруди — профільований цоколь. В інтер'єрі стіни стовпи також забезпечені профільованим цоколем. Питання про наявність хорів у храмі залишається відкритим.

Бокові стіни старовинної церкви та її бокові апсиди збереглися на висоту близько 7 м, а середня частина західного фасаду — майже до 14 м. Тут над західним порталом уціліла декоративна квадратна рамка з вікном. Центральна апсида збереглася на висоту 9,4 м; у ній є

Рис. 29. Галич.

Схема розташування пам'яток

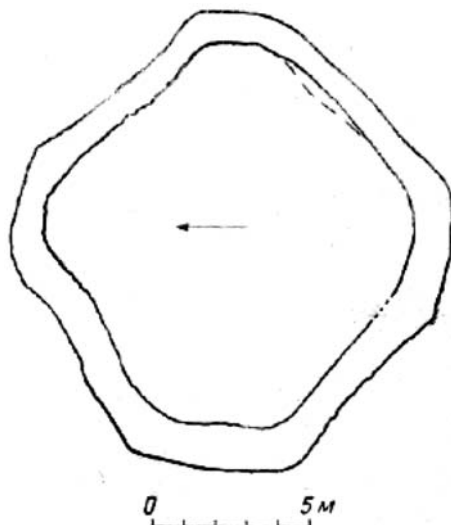
вікно стародавньої форми. Ще одне старовинне вікно — над західним порталом. Решта вікон розтесані. У церкві виявлено залишки фрескового розпису.

Стіни викладено з добре обтесаних квадратів вапняку, з'єднаних тонким шаром розчину. Горизонтальна порядковка каменів збігається, обходячи навколо всієї споруди. Вертикальні шви перев'язані. Фундаменти стрічкові, з невеликих каменів, які лежать на розчині того ж типу, що й у стінах (вапно з піском і дрібним гравієм). Фундаменти ширші за стіни на 50—60 см. На рогах вони мають прямокутні розширення. Фундаментні рови відкриті до материкової глини; їхня глибина близько 1,4 м. Фундамент західного порталу закладений одночасно з фундаментом стін.

Збережені ділянки верхніх частин будівлі не дозволяють запропонувати достатньо обґрунтовану реконструкцію первісного вигляду храму.

На зовнішніх стінах храму є декілька старовинних продряпаних написів, зокрема з назвою церкви — «Святого Пантелеймона». Один з написів зроблено «в княжение Мстислава», тобто між 1219 і 1228 рр. Найстародавній датований напис — 1212 р. Й. Пеленський висунув припущення, що церкву було збудовано близько 1200 р., і цю дату прийняли більшість дослідників. Обережніше слід датувати пам'ятку дещо ширше — кінцем XII — першим десятиліттям XIII ст.⁶

193. Галич. Церква Спаса. 1860 р. Л. Лаврецький та І. Шараневич провели розкопки фундаментів стародавньої церкви на правому березі р. Лімниці в околицях Галича. Відповідно до тексту документа 1627 р. це церква Спаса («где бывала церковь святого Спаса»). У 1980—1981 рр.

*Рис. 30. Галич. «Полігон».
План. За О. М. Іоаннісяном*

⁶ Peleński J. Op. cit. — S. 1—35; свідчення І. Р. Могитича.

церкву знову розкопали (О. М. Іоаннісян). Від неї збереглися фундаменти і розвали каменів від стін. Судячи з фундаментів, це була чотиристовпна триапсидна церква завбільшки 19,7х17 м (табл. 10). Фундамент її західної стіни мав ширину 2,3 м, а північної — 2,7 м. Крім фундаментів зовнішніх стін, є стрічкові фундаменти, які проходять під стовпами вздовж храму із заходу на схід. Стіни було викладено з квадратів обтесаного вапняку — з необроблених каменів на вапняковому розчині з домішками піску. Кути фундаментів виконано з підтесаних каменів. Глибина фундаментів 1,4 м; вони врізані в материковий суглинок. Під час розкопок було знайдено різні камені (два уламки стержнів витої колонки). У розвалі виявлено фрагменти штукатурки зі слідами фресок. Уціліла ділянка підлоги з трикутних поливаних керамічних плиток. Траплялися також нечисленні квадратні й фігурні поливані плитки, лист свинцевої покрівлі, саркофаг.

Більшість дослідників вважає, що розкопана пам'ятка є тією церквою Спаса, яка згадується в Іпатіївському літописі під 1152 р. (№ 246)⁷.

194. Галич. «Полігон». В околицях Галича, на правому березі р. Лімниці, поблизу руїн церкви Спаса у 80-х рр. ХІХ ст. було розкопано фундамент стародавньої будівлі (Л. Лаврецький, І. Шараневич). Вкрай недосконала методика розкопок не дала можливості правильно зрозуміти план споруди; будівля здавалася неправильним багатогранником, і тому її назвали «Полігоном». 1979 р. пам'ятку було заново розкопано (О. М. Іоаннісян).

Від будівлі збереглися лише фундаменти. Споруда — не зовсім правильний квадрифолій: три її сторони завершувалися півкругами, а четверта, західна, мала сплюснені обриси (рис. 30). Очевидно, з цього боку розміщувався вхід. Найбільший діаметр споруди в напрямку з заходу на схід 14,9 м, а поперек — 14,4 м. Ширина фундаменту 1 м, у західній частині — до 1,5 м.

Фундамент викладено з дрібних кругляків й отесків білого вапняку на білому вапняковому розчині. Глибина фундаменту близько 90 см; він врізаний у материковий лес. Збереглися залишки підлоги з поливаних керамічних плиток, зокрема з рельєфними зображеннями. Під час розкопок знайдено декілька обтесаних білокам'яних блоків від стін будівлі та профілів, а також уламок водосвятної чаші. Споруда, очевидно,

⁷ Peteński J. Op. cit. — S. 70–73; Пастернак Я. Назв. праця. — С. 75; Иоаннісян О. М. Раскопки церкви Спаса в окрестностях Галича / О. М. Иоаннісян // Археологические открытия (далі — АО). — М., 1980. — С. 252.

була зруйнована ще здавна, і на цьому місці були здійснені пізніші захоронення.

Культове призначення споруди не викликає сумнівів. Дата, ґрунтована на збігові типу рельєфних плиток із плитками галицького Успенського собору, — середина — третя чверть XII ст.⁸

195. Галич. Церква «над Борщевом». На околицях Галича, на правому березі р. Лімниці, у 80-х рр. XIX ст. Л. Лаврецький та І. Шараневич розкопали фундаменти церкви. Зазвичай її називають церквою «*під дібровою*» або «*над Борщевом*». Судячи з того, що урочище, де розташована церква, називалося Кирилівкою, можна припустити, що стародавня церква була Кирилівською.

Від старовинного храму збереглися фундаменти, які промальовують план чотиристовпної триапсидної споруди (табл. 10). Її розмір 20х14,5 м. Фундаменти широкі, викладені з каменів на розчині. Глибина фундаментів стін 1,1 м, а внутрішніх стовпів — 2 м. На зовнішній стороні фундаментів є невеликі розширення, які, очевидно, позначають місця плоских пілястрів. Знайдено різні камені — базу і фрагмент орнаменту⁹.

196. Побережжя. Храм у формі квадрифолія. Біля с. Побережжя (неподалік м. Жовтня, раніше Єзуполя, за сім км від Галича) у 30-х рр. XIX ст. виявлено фундаменти стародавньої будівлі. 1935 р. під керівництвом Я. Пастернака було проведено невеликі розкопки, які частково розкрили залишки білокам'яної споруди, яку дослідники визначили як велику ротонду. 1959 р. пам'ятку було повністю розкопано (М. Каргер).

Від старовинної будівлі зберігся лише фундамент, який, однак, дає можливість визначити форму плану зруйнованої споруди. З'ясувалося, що будівля мала не круглу, а чотирипелюсткову форму, тобто була не ротондою, а квадрифолієм (табл. 10). Загальний діаметр квадрифолія за зовнішнім контуром фундаменту 22 м, за внутрішнім — 15,5 м. Фундамент викладено з кругляків на міцному вапняковому розчині з домішками вугілля. На його верхній частині по зовнішньому і внутрішньому краюх лежали великі обтесані камені. 1935 р. в будівлі ще зберігалася частина підлоги з кам'яних плит (70х70 см), а навколо руїн було знайдено багато

⁸ Иоаннисян О. М. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолия в окрестностях Галича / О. Иоаннисян // АО. — М., 1979. — С. 273; свідчення О. Иоаннісяна; Peteński J. Op. cit. — S. 82; Пастернак Я. Назв. праця. — С. 76.

⁹ Peteński J. Op. cit. — S. 74—76.

різних каменів; серед них — шматки колон, уламки тяги архівольта порталу, камінь з місця, «де сходилися дві арки над подвійним вікном» та ін. Траплялися також шматки пошкодженого вогнем свинцевого листа з покрівлі.

За припущенням Я. Пастернака, ця споруда — це залишки Борисоглібського монастиря, який в XIII ст. збудував Данило Галицький¹⁰.

*Переклад з російської Остана Кардаша
(Івано-Франківськ, Україна)*

Pavel Rappoport (Russia, Leningrad)

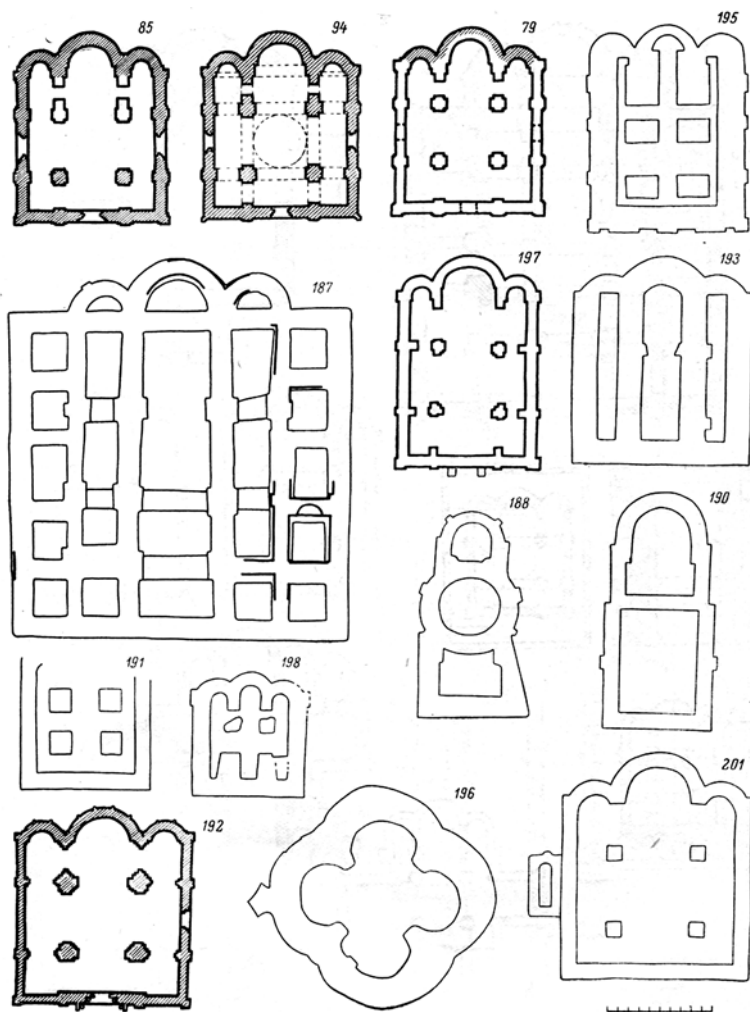
**Rusian architecture of the 10th–13st centuries. Catalog of monuments.
Galicia (excerpt from the author's monograph)**

This publication is a part of the catalog of monuments of ancient monumental architecture of the pre-Mongol period of the 10th – 13st centuries. It includes, in particular, 10 monuments of the stone architecture of annalistic Halych of the 12th – 13st centuries, which are mostly represented by the insignificant remnants. Based on the analysis of scientific works of the Ukrainian researchers of the second half of the 19th – the first half of the 20st century, as well as the Soviet archaeologists, historians of architecture, the author attempted to reconstruct the appearance, planning, elements of the interior of the most prominent architectural monuments of princely Halych and the Galicia.

Key words: *Halych, Krylos, Poberezzhia, building, church, cathedral, foundation.*

Раннопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. / П. А. Раннопорт // Археология СССР. Свод археологических источников / [под. ред. Б. А. Рыбакова]. — Л.: Наука, 1982. — Вып. Е1–47. — С. 108–111, 126.

¹⁰ Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. / М. Каргер // КСИА. — М., 1976. — Вып. 146. — С. 53–59; Пастернак Я. Назв. праця. — С. 82.

Таблиця 10. Плани пам'яток

- 79 – Володимир, церква Георгія; 85 – Кідекша, церква Бориса і Гліба;
 94 – Переславль-Залеський, Спасо-Преображенський собор;
 187 – Кринос, Успенський собор; 188 – Кринос, Іллінська церква;
 190 – Галич, Благовіщенська церква; 191 – Галич, церква на урочищі
 Кладовище; 192 – Галич, церква Пантелеймона;
 193 – Галич, церква Спаса; 195 – Галич, церква «над Борщевом»;
 196 – Побережжя – храм у формі квадрифоля; 197 – Василів, церква;
 198 – Звенигород, церква; 201 – Перемишль, церква Іоана